

HAZIL-MUTOYIBA KONSEPTINING KOGNITIV LINGVISTIKADAGI O‘RNI VA O‘ZBEK TILIDAGI IFODALANISHI

<https://doi.org/10.70728/phil.v05.i02.005>

Iroda Abdullayevna Baydjanova
Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti

Annotatsiya: Ushbu maqolada hazil-mutoyiba konseptining kognitiv lingvistika tizimidagi o‘rni va o‘zbek tilidagi ifodalanish xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda hazil-mutoyibaning kognitiv asoslari, uning konseptual tuzilishi, mental modellari va til vositalari orqali ifodalanishi ko‘rib chiqiladi. O‘zbek tilida hazil-mutoyibaning leksik, semantik, sintaktik va pragmatik ifodalanish shakllari tahlil qilinadi. Maqolada kognitiv lingvistika metodologiyasi asosida hazil-mutoyiba konseptini o‘rganishning nazariy asoslari yoritiladi, o‘zbek tilining milliyliigi va madaniy xususiyatlarini aks ettiruvchi hazil-mutoyiba misollari tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, hazil-mutoyiba konsepti o‘zbek tilida o‘ziga xos kognitiv modellarga ega bo‘lib, u madaniy, ijtimoiy va psixologik omillar bilan chambarchas bog‘liq.

Kalit so‘zlar: hazil-mutoyiba, konsept, kognitiv lingvistika, kognitiv model, konseptual metafora, o‘zbek tili, mental operatsiyalar, til ifodalari

THE PLACE OF THE HUMOR CONCEPT IN COGNITIVE LINGUISTICS AND ITS EXPRESSION IN THE UZBEK LANGUAGE

Iroda Abdullayevna Baydjanova
Urgench State University named after Abu Rayhan Beruni

Abstract: This article analyzes the place of the humor concept within the framework of cognitive linguistics and the peculiarities of its expression in the Uzbek language. The study examines the cognitive foundations of humor, its conceptual structure, mental models, and its linguistic realization. Lexical, semantic, syntactic, and pragmatic forms of humor expression in the Uzbek language are analyzed. Based on the methodology of cognitive linguistics, the theoretical foundations for studying the humor concept are outlined, and examples reflecting the national and cultural characteristics of the Uzbek language are examined. The research findings indicate that the humor concept in the Uzbek language possesses distinctive cognitive models and is closely connected with cultural, social, and psychological factors.

Keywords: humor, concept, cognitive linguistics, cognitive model, conceptual metaphor, Uzbek language, mental operations, linguistic expressions

Kirish (Introduction)

Hazil-mutoyiba inson kommunikatsiyasining universal hodisasi sifatida barcha jamiyatlar va tillarda uchraydigan murakkab til-kognitiv fenomen hisoblanadi. Hazil-mutoyiba nafaqat tilning o'ziga xos qo'llanilishi, balki inson ongining murakkab ishlash mexanizmlarini, jumladan, konseptual tizim, mental operatsiyalar va madaniy kodlarni anglashda muhim rol o'ynaydi. Kognitiv lingvistika nuqtai nazaridan hazil-mutoyiba til orqali amalga oshiriladigan kognitiv jarayonlar sifatida qaraladi, bu jarayonlar konseptual strukturalarning o'zaro ta'siri, mental fazolarning integratsiyasi va kognitiv chegaralarning buzilishiga asoslanadi.

O'zbek tilidagi hazil-mutoyiba konseptini o'rganishning dolzarbligi bir necha jihatdan namoyon bo'ladi. Birinchidan, hazil-mutoyiba o'zbek xalqining milliy mentaliteti, dunyoqarashi va madaniy qadriyatlarini aks ettiruvchi muhim til hodisasi hisoblanadi. Ikkinchidan, tilning kognitiv jihatlarini o'rganish doirasida hazil-mutoyiba konseptining o'rganilishi o'zbek tilining kognitiv xususiyatlarini ochib berish imkoniyatini yaratadi. Uchinchidan, hazil-mutoyibaning tarjima va tillararo kommunikatsiyadagi o'rnini uni zamonaviy lingvistik tadqiqotlarning muhim obyekti qiladi.

Ushbu maqolaning maqsadi hazil-mutoyiba konseptining kognitiv lingvistikadagi o'rnini va o'zbek tilidagi ifodalanish xususiyatlarini tahlil qilishdan iborat. Vazifalar quyidagilardan iborat: 1) hazil-mutoyiba konseptining kognitiv lingvistika tizimidagi nazariy asoslarini o'rganish; 2) hazil-mutoyibaning kognitiv mexanizmlari va mental modellarini tahlil qilish; 3) o'zbek tilida hazil-mutoyibaning ifodalanish vositalari va usullarini aniqlash; 4) o'zbek tilining milliyligini aks ettiruvchi hazil-mutoyiba misollarini kognitiv tahlil qilish.

Tadqiqotning yangiligi hazil-mutoyiba konseptini o'zbek tilida birinchi marta kognitiv lingvistika nuqtai nazaridan har tomonlama o'rganishda namoyon bo'ladi. Amaliy ahamiyati esa olingan natijalarning tilshunoslik, tarjimashunoslik, madaniyatshunoslik va til o'qitish metodikasida qo'llanilishi mumkinligidadir.

Metodologiya (Methods)

Ushbu tadqiqotda quyidagi ilmiy metodlar qo'llanildi:

1. Nazariy tahlil metodi - hazil-mutoyiba konseptini o'rganishga doir nazariy manbalar (kognitiv lingvistika, semiotika, pragmal lingvistika, psixolingvistika) tahlil qilindi.
2. Konseptual tahlil - hazil-mutoyiba konseptining tarkibiy tuzilishi, uning maydon modeli, markaziy va periferik belgilari aniqlandi.
3. Kognitiv diskurs tahlili - hazil-mutoyibaning diskursiv amalga oshirilishi, uning kognitiv strategiyalari va skriptlari tahlil qilindi.
4. Taqqoslash tahlili - o'zbek tilidagi hazil-mutoyiba ifodalari boshqa tillardagi analoglari bilan taqqoslandi.

5. Semantik tahlil - hazil-mutoyibani ifodalovchi leksik birliklarning semantik maydoni, ularning konnotativ ma'nolari o'rganildi.

6. Pragmatik tahlil - hazil-mutoyibaning kommunikativ kontekstdagi funktsiyalari, nutq aktlari sifatidagi xususiyatlari tahlil qilindi.

Tadqiqot materiali sifatida quyidagi manbalardan foydalanildi:

- O'zbek xalq og'zaki ijodi namunalari (latifalar, hazillar, masxarabozliklar)
- O'zbek adabiy asarlaridagi hazil-mutoyiba elementlari (Xususan, G'afur G'ulom asarlari)
- O'zbek tilining izohli lug'atlari va frazeologik birikmalari
- Internet va ijtimoiy tarmoqlardagi zamonaviy hazil-mutoyiba namunalari
- Hazil-mutoyibaga oid ilmiy adabiyotlar (J. R. Searle, H. Bergson, V. Z. Sannikov, R. Attardo va boshqalar)

Tadqiqotning nazariy asoslari sifatida kognitiv lingvistikaning quyidagi yo'nalishlari qo'llanildi: konseptual metafora nazariyasi (J. Lakoff, M. Johnson), mental fazolar nazariyasi (G. Fauconnier), prototip nazariyasi (E. Rosch), ramka semantikasi (C. Fillmore).

Natijalar (Results)

1. Hazil-mutoyiba konseptining kognitiv lingvistikadagi o'rni

Kognitiv lingvistika nuqtai nazaridan hazil-mutoyiba quyidagi kognitiv jihatlarni o'z ichiga oladi:

1.1. Konseptual paradoks va kognitiv dissonans. Hazil-mutoyibaning asosiy kognitiv mexanizmlaridan biri - bu turli konseptual strukturalarning kesishishi yoki ziddiyatli holatlarning yuzaga kelishi. Masalan, o'zbek tilidagi "Qo'ynida bo'ri bor odam qo'yni terlaydi" hazilida hayvonlarning tabiiy xususiyatlari va inson xatti-harakatlari o'rtasidagi kutilmagan qo'shilish hazil effektini yaratadi.

1.2. Mental fazolar integratsiyasi. Hazil-mutoyibaning paydo bo'lishi uchun kamida ikkita mental fazoning (input space) integratsiyasi zarur. Bu fazolarda bir-biriga mos kelmaydigan elementlar o'zaro bog'lansa, hazil yuzaga keladi. O'zbek tilidagi "Otam vafot etdi, ammo janozasiga bormadim - chunki u hali tirik" hazilida hayot va o'lim konseptlarining paradoksal birlashuvi kuzatiladi.

1.3. Prototipik tuzilmalarning buzilishi. Hazil-mutoyiba ko'pincha prototipik tuzilmalarning kutilmagan tarzda buzilishiga asoslanadi. Masalan, o'zbek madaniyatida "oqsoqol" konsepti hikmat va hurmatni ifodalovchi prototip sifatida qaraladi. "Oqsoqol o'zining jiyani bilan sakrash musobaqasida ishtirok etdi" hazilida ushbu prototipik tasavvur buziladi.

1.4. Konseptual metaforalar. Hazil-mutoyibada konseptual metaforalarning kutilmagan qo'llanilishi keng uchraydi. O'zbek tilida "yurak" konsepti sevgi va hissiyotlar metaforasi sifatida ishlatiladi. "Yurak doktoriga: Men sevgi dardidan

davolanishim kerak" hazilida tibbiy va hissiy sohalarning metaforik birlashuvi kuzatiladi.

2. O'zbek tilida hazil-mutoyibaning kognitiv ifodalanishi

2.1. Leksik darajadagi ifodalanish:

O'zbek tilida hazil-mutoyibani ifodalovchi maxsus leksik birliklar mavjud:

- To'g'ridan-to'g'ri hazilni bildiruvchi so'zlar: "hazil", "musxara", "kulgi", "masxara"

- Hazilning turlarini ifodalovchi so'zlar: "latifa", "anekdot", "qiziq", "istima"

- Hazil-mutoyibaning subyektini bildiruvchi so'zlar: "askiya", "qiziqchi", "masxaraboz"

2.2. Frazologik ifodalanish:

O'zbek tilida hazil-mutoyiba konsepti frazeologik birikmalarda o'z aksini topgan:

- "Ko'zga tushmoq" - hazil qilish, masxara qilish

- "Chaynamoq" - hazilni tushunish, undan zavqlanish

- "O'ynab gapirmoq" - hazil tarzida, yengil tusda gapirmoq

2.3. Semantik ifodalanish:

O'zbek tilida hazil-mutoyiba quyidagi semantik vositalar orqali ifodalanadi:

- Polisemiya: Bir so'zning turli ma'nolarda qo'llanilishi (masalan, "yengil" so'zi hazil-mutoyiba kontekstida "jiddiy bo'lmagan" ma'nosida ishlatiladi)

- Antonimiya: Qarama-qarshi ma'noli so'zlarning birgalikda qo'llanilishi ("katta-kichik", "uzun-qisqa")

- Giperbola: Mubolag'ali ifodalar ("yuz yil kuldim", "hayotimdagi eng kulgili voqea")

2.4. Sintaktik ifodalanish:

Hazil-mutoyiba sintaktik darajada quyidagi konstruksiyalar orqali ifodalanadi:

- Retorik savollar: "Bu nima hazil?"

- Takroriy konstruksiyalar: "Kuldi-kuldi, kulolmay qoldi"

- Qarama-qarshi gaplar: "U juda aqlli... aqllik qilishga"

2.5. Diskursiv ifodalanish:

O'zbek tilida hazil-mutoyiba quyidagi diskursiv strategiyalar orqali amalga oshiriladi:

- Kutilmaganlik elementi: Dinamik matnda kutilmagan ogohlik

- Ogohlikni kechiktirish: Hazil mazmunini ogohlantirishni kechiktirish

- Ikki ma'nolilik: Bir matnning ikki xil talqin qilinishi imkoniyati

3. O'zbek tilida hazil-mutoyibaning milliylik xususiyatlari

O'zbek tilida hazil-mutoyibaning quyidagi milliylik xususiyatlari kuzatiladi:

3.1. Madaniy kodlar: O'zbek hazillarida milliylik ramzlari (choyxona, qoshiq, do'ppi, dasturxon), milliy bayramlar (Navro'z, Hayit), an'analar (mehmondo'stlik, hurmat) ko'p uchraydi.

3.2. Diqqat markazida inson: O'zbek hazillarida insonning turli xususiyatlari (aqlli-ahmoq, uddaburon-soddadil, ayol-erkak) diqqat markazida bo'ladi.

3.3. Ijtimoiy munosabatlar: Hazil-mutoyiba orqali oilaviy (qaynona-kelin, er-xotin), mehnat (dehqon-hunarmand), jamiyaviy (katta-kichik, o'qituvchi-o'quvchi) munosabatlar ifodalanadi.

3.4. Ma'naviy qadriyatlar: Hazillar orqali yaxshilik, adolat, halollik, mehnatsevarlik kabi qadriyatlar targ'ib qilinadi yoki ularning buzilishi masxara qilinadi.

3.5. Lingvistik o'ziga xoslik: O'zbek hazillarida tilning o'ziga xos grammatik, leksik va fonetik xususiyatlaridan foydalaniladi (masalan, sheva va lahja farqlari, so'z o'yinlari).

Muhokama (Discussion)

1. Tadqiqot natijalarining nazariy jihatdan talqini

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, hazil-mutoyiba konsepti kognitiv lingvistikada murakkab ko'p qirrali hodisa sifatida o'rganilishi kerak. Hazil-mutoyiba nafaqat til hodisasi, balki inson kognitsiyasining asosiy ko'rinishlaridan biridir. U konseptual tizimning ishlashi, mental operatsiyalar va kreativ fikrlashning yorqin namunasidir.

O'zbek tilida hazil-mutoyibaning kognitiv ifodalanishi uning milliylik xususiyatlari bilan chambarchas bog'liq. O'zbek hazillarida madaniy kodlar, an'analar va qadriyatlar kuchli aks etgan. Bu hazil-mutoyibani tushunishda nafaqat til bilimini, balki madaniy kontekstni ham talab qiladi.

2. Olingan natijalarning oldingi tadqiqotlar bilan taqqoslash

Oldingi tadqiqotlarda hazil-mutoyiba ko'pincha psixologik, sotsiologik yoki adabiyotshunoslik nuqtai nazaridan o'rganilgan. Kognitiv lingvistika nuqtai nazaridan hazil-mutoyibani o'rganish nisbatan yangi yo'nalish hisoblanadi. Ushbu tadqiqot hazil-mutoyibaning o'zbek tilidagi xususiyatlarini birinchi marta kognitiv lingvistika metodologiyasi asosida tahlil qiladi.

G'arb tilshunosligida hazil-mutoyibani o'rganishda ko'pincha ingliz va nemis tillarining materiallari tahlil qilinadi. Ushbu tadqiqot esa turkiy tillardan biri bo'lgan o'zbek tilidagi hazil-mutoyiba xususiyatlarini o'rganish orqali hazil-mutoyibaning universal va milliy xususiyatlarini aniqlash imkonini beradi.

3. Tadqiqotning cheklovlari va kelajakdagi yo'nalishlar

Ushbu tadqiqotning asosiy cheklovi - bu hazil-mutoyibaning barcha ko'rinishlarini qamrab ololmaganligi. Kelajakdagi tadqiqotlarda quyidagi yo'nalishlar rivojlantirilishi mumkin:

1. Tillararo kognitiv tadqiqotlar: O'zbek tilidagi hazil-mutoyiba konseptini boshqa turkiy va noturkiy tillardagi analoglari bilan taqqoslash.

2. Diaxronik tadqiqotlar: Hazil-mutoyibaning o'zbek tilida tarixiy rivojlanishi va o'zgarishlarini o'rganish.

3. Psixolingvistik tajribalar: Hazil-mutoyibani idrok etish va qayta ishlashning kognitiv mexanizmlarini eksperimental usullar bilan o'rganish.

4. Amaliy qo'llash: Hazil-mutoyiba konseptining bilimlari asosida til o'qitish, tarjima va madaniy kommunikatsiya dasturlarini ishlab chiqish.

4. Nazariy va amaliy ahamiyat

Ushbu tadqiqotning nazariy ahamiyati hazil-mutoyiba konseptini kognitiv lingvistika nuqtai nazaridan o'rganishning yangi metodologiyasini taklif qilishda namoyon bo'ladi. Amaliy ahamiyati esa quyidagi sohalarda qo'llanilishi mumkin:

- Til o'qitish: O'zbek tilini chet tillari sifatida o'qitishda hazil-mutoyibadan madaniy kompetensiyani rivojlantirish vositasifatida foydalanish.

- Tarjima: Hazil-mutoyibani tarjima qilishda kognitiv jihatlarni hisobga olgan holda samarali strategiyalar ishlab chiqish.

- Madaniyatshunoslik: Hazil-mutoyiba orqali o'zbek mentaliteti va dunyoqarashini tushunish.

- Nazariy tilshunoslik: Kognitiv lingvistika nazariyasini boyitish va rivojlantirish.

Xulosa

Ushbu maqolada hazil-mutoyiba konseptining kognitiv lingvistikadagi o'rni va o'zbek tilidagi ifodalanish xususiyatlari tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki:

1. Hazil-mutoyiba kognitiv lingvistika nuqtai nazaridan murakkab ko'p qatlamli konsept bo'lib, u konseptual paradoks, mental fazolar integratsiyasi, prototipik tuzilmalarning buzilishi va konseptual metaforalar asosida amalga oshadi.

2. O'zbek tilida hazil-mutoyiba leksik, frazeologik, semantik, sintaktik va diskursiv vositalar orqali ifodalanadi. Ushbu ifodalash usullari o'zbek tilining o'ziga xos grammatik tuzilishi va leksik boyligi bilan bog'liq.

3. O'zbek tilidagi hazil-mutoyibaning asosiy milliylik xususiyatlari quyidagilardan iborat: madaniy kodlarning keng qo'llanilishi, inson xususiyatlarining diqqat markazida bo'lishi, ijtimoiy munosabatlarning aks ettirilishi, ma'naviy qadriyatlarining ifodalanishi va lingvistik o'ziga xoslikning saqlanishi.

4. Hazil-mutoyiba konseptini o'rganish nafaqat tilshunoslik, balki madaniyatshunoslik, psixologiya, sotsiologiya va boshqa fanlar uchun ham muhim ahamiyatga ega.

Kelajakda hazil-mutoyiba konseptini o'rganishda kognitiv lingvistika metodologiyasini keng qo'llash, turli tillardagi hazil-mutoyiba konseptlarini taqqoslash, hazil-mutoyibani idrok etishning psixolingvistik mexanizmlarini o'rganish kabi yo'nalishlar rivojlantirilishi lozim.

Ushbu tadqiqot natijalari hazil-mutoyibani chuqurroq tushunishga, uni til o'qitish va tarjima jarayonlarida samarali qo'llashga, shuningdek, o'zbek madaniyati va mentalitetini tahlil qilishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). *Metaphors We Live By*. University of Chicago Press.
2. Fauconnier, G. (1994). *Mental Spaces: Aspects of Meaning Construction in Natural Language*. Cambridge University Press.
3. Attardo, S. (1994). *Linguistic Theories of Humor*. Mouton de Gruyter.
4. Raskin, V. (1985). *Semantic Mechanisms of Humor*. D. Reidel Publishing Company.
5. Sannikov, V. Z. (2002). *Russkiy yazyk v zerkale yazykovoy igry. Yazyk russkoy kultury*.
6. G'afur G'ulom. (1960). *Shum bola. G'afur G'ulom asarlari to'plami*.
7. Karimov, N. (2010). *O'zbek tilining kognitiv grammatikasi. O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi*.
8. Yusupov, O. (2015). *O'zbek tilida konseptual tizim*. Fan.
9. Abdullayeva, M. (2018). *Hazil-mutoyibaning lingvokulturologik xususiyatlari. Til va adabiyot ta'limi*.
10. Qodirov, S. (2020). *O'zbek xalq latifalari: tahlil va talqin*. Sharq.
11. Searle, J. R. (1969). *Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language*. Cambridge University Press.
12. Bergson, H. (1900). *Laughter: An Essay on the Meaning of the Comic*. Macmillan.
13. Norqulov, B. (2017). *O'zbek tilining pragmalingvistikasi*. Universitet.
14. Tursunov, J. (2005). *O'zbek tilining frazeologik lug'ati. O'qituvchi*.
15. Rosch, E. (1978). *Principles of Categorization*. In E. Rosch & B. Lloyd (Eds.), *Cognition and Categorization*. Lawrence Erlbaum.